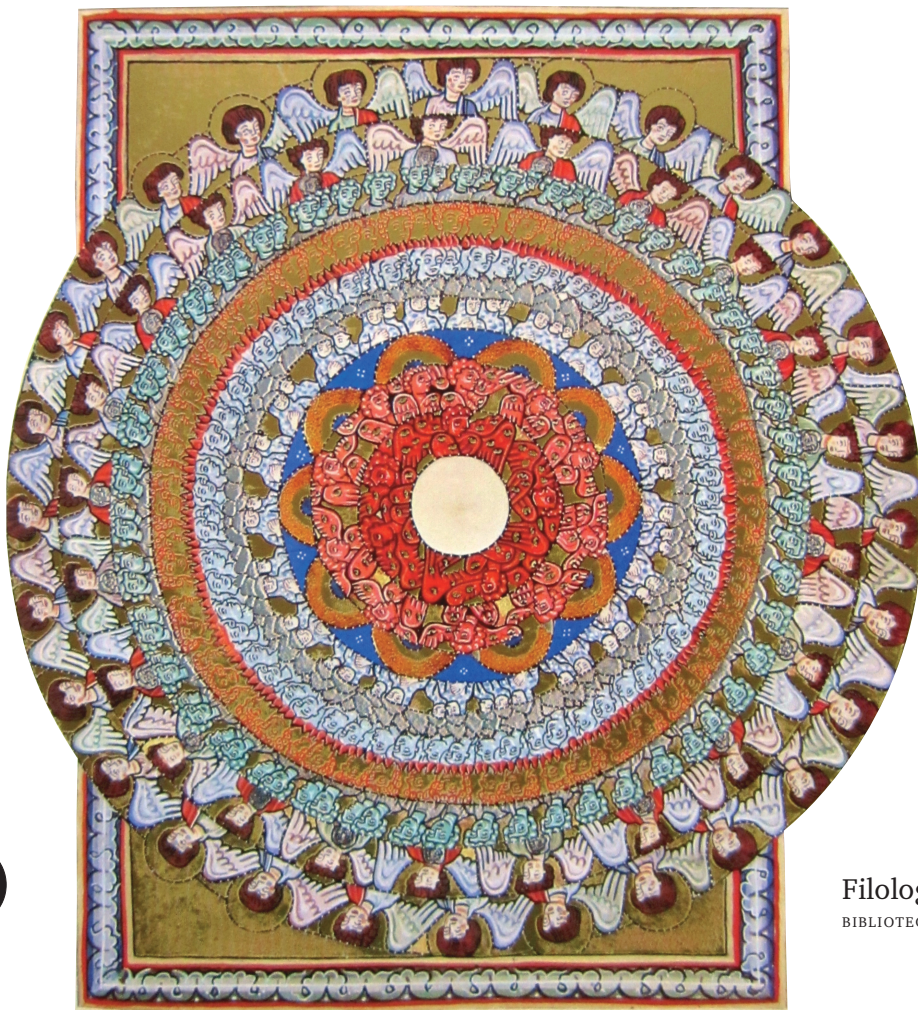

Ordo Virtutum

HILDEGARDA DE BINGEN

—
Estudi, edició crítica i traducció
d'Eulàlia Vernet i Mariona Vernet

Ordo Virtutum

Ordo Virtutum

HILDEGARDA DE BINGEN

Estudi, edició crítica i traducció
d'Eulàlia Vernet i Mariona Vernet

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

Edicions

Filologia UB

BIBLIOTECA

*Per al pare Ignasi Ricart,
claretia entusiasta de la música d'Hildegarda*

Sumari

Pròleg. <i>La teologia del fet musical d'Hildegarda de Bingen</i> , pel P. Jordi-A. Piqué i Collado.	9
Prefaci	11
Introducció	13
ESTUDI DE L'OBRA	
HILDEGARDA DE BINGEN (1098-1179)	17
Una vida consagrada a Déu.	17
L'obra.	24
L'«ORDO VIRTUTUM»	33
Contingut del drama	35
Estructura de l'obra.	39
Personatges	49
Representació	63
Música i versificació.	69
Observacions generals	69
La música de l' <i>Ordo Virtutum</i>	72
Teologia del cant: la música de l'ànima per a arribar a Déu	76
La forma: música i vers lliure.	80
La versificació de l' <i>Ordo Virtutum</i> i la poesia hebrea bíblica.	88
El text.	98
La llengua llatina	99
El llatí medieval de l' <i>Ordo Virtutum</i> i el llatí clàssic.	99
Grafia i pronúncia (fonologia)	100
Morfologia	102
Sintaxi	105
Lèxic	107
Les imatges bíbliques del text	108
Antic Testament	108
Nou Testament	114
La transmissió de l' <i>Ordo Virtutum</i> : els manuscrits	121
Descripció codicològica. El Riesencodex (R)	121

El manuscrit A de Londres (British Library, add. ms. 15102)	125
L' <i>Ordo Virtutum</i> de l'Scivias	126
La notació dels neumes en el Riesencodex	130
Els neumes líquescents	136
El quilisma	142
Anotacions per a la representació	144

EDICIÓ CRÍTICA I TRADUCCIÓ

<i>Conspectus siglorum</i>	153
Nota de les editores	155
<i>Ordo Virtutum</i>	158
«Orde de les Virtuts»	159
Conclusions	199
Apèndix. Facsímil del Riesencodex (<i>Ordo Virtutum</i> , ff. 479r-481v)	203
Bibliografia	211

Pròleg.
La teologia del fet musical
d'Hildegarda de Bingen

Gairebé voldria començar aquest pròleg amb un sonor: ja era hora! Finalment veiem una publicació acurada i científica de l'*Ordo Virtutum*, una de les obres més significatives del pensament medieval, que conjuga en una totes les arts del saber: la poesia, la mètrica, la música, la teologia i la representació. Hildegarda de Bingen no es mereixia aquest oblit per part de les publicacions en la nostra llengua. Les autores, Eulàlia i Mariona Vernet, fan justícia al giny de l'abadesa benedictina més enigmàtica i sàvia de la llarga història dels fills de sant Benet. La present edició crítica servirà per donar a conèixer la singular forma del pensament de la que les autores d'aquest estudi qualifiquen de «Sibilla del Rin».

Hildegarda representa un dels esperits més inquiets i sintetitzadors del pensament medieval. A cavall del segle XI i XII —el segle de sant Bernat, del renaixement dels «sabers», de la traducció de les obres d'Aristòtil—, Hildegarda sap crear una obra original i sintètica del saber de la seva època. La música, evidentment, no pot mancar en la seva concepció universalista.

N'hi ha prou amb fer una ullada a la seva obra *Ordo Virtutum*, aquí bellament traduïda i editada, per poder veure un exemple de síntesi entre poesia, teatre i música amb una finalitat teològica. Ens trobem potser davant d'una de les primeres mostres del que gosó anomenar una estètica teològico-pràctica, que vol ensenyar els treballs de l'ànima en el curs del desvetllament al coneixement teològic transcendent. Un altre exemple seria la *Symphonia harmoniae caelestium revelationum*, un cicle de setanta-set cants litúrgics, i que sembla un primer assaig de l'*Ordo Virtutum*.

Hildegarda estableix en les seves obres la relació entre l'harmonia celeste i els orígens de les seves revelacions. La contemplació que alimenta la seva vida espiritual i d'estudiosa es materialitza en un sistema original de creació que estructura cants, himnes i antífones en forma de tractat de teologia medieval. El cant d'Hildegarda, especialment en la *Symphonia*, reproduïx el so de les harmonies celestes que vol transportar, a través del sonor, a la contemplació més alta de la qual participa. Aquesta serà la base de la seva teologia: fer comprendre a través de la perfecció estètica i de l'audició sonora els misteris de

Déu, la creació, l'encarnació i la Redempció. Un projecte sonor basat en la visió interior i que s'articula a través de les arts del seu temps. Un exercici agosarat que ultrapassa el misticisme i esdevé contemplació empàtica.

A l'*Ordo* d'Hildegarda, els diferents personatges, patriarques, virtuts, ànimes, van cantant les seves aportacions en un drama que té pretensions d'universalitat. Però, precisament, un dels personatges no canta: aquest personatge és el diable. Aquest personatge és caracteritzat pel no-cantar, només pot declamar. La seva aparició va acompanyada de la indicació: *Strepitus Diaboli ad animam illam*. L'explicació d'aquest recurs no pot entendre's com un mer mitjà escenogràfic. De fet, tradueix un episodi de la vida d'Hildegarda, quan, ja abadessa, va deixar enterrar al cementiri el cos d'un home excomunicat en el passat. El clergue de Magúncia va prohibir a la comunitat d'Hildegarda sumir la comunió eucarística i cantar l'ofici. En una carta dirigida al clergue inquisidor, Hildegarda desenvolupa una particular teologia de l'acte de cantar. Escriu que Adam va perdre el do de cantar la lloança de Déu pel pecat, perdent la semblança amb les veus angèliques. Homes sants i profetes van trobar en l'art humà alguns gèneres musicals que recordaven els models divins. Però el diable, en sentir cantar de nou l'home i que aquest començava a recordar, per mitjà de la música, les harmonies celestes, es va espantar i va intentar torbar i destruir la bellesa de la lloança divina. Per la qual cosa, l'abadessa diu al clergue que prohibeix la música a les monges: «els prelats haurien de ser més curosos a l'hora de tancar amb una sentència la boca de qualsevol assemblea que canta a Déu [...], no sigui que estiguin ajudant l'obra de Satanàs».

Aquesta simple il·lustració serveixi per comprendre la profunda percepció teològica de l'obra d'Hildegarda aquí presentada i estudiada en molts dels seus aspectes. Goso a dir que l'obra que tenim entre les mans és la clau que ens permetrà conèixer Hildegarda, justament doctora de l'Església. Ens veurem obligats a escoltar-la a partir del seu pensament, del seu geni poètic, de la seva capacitat dramàtica i de la seva habilitat musical. Però només podrem conèixer-la profundament si deixem ressonar la seva obra en la dimensió més teològica i quasi mística. Si no posem límits a la nostra capacitat empàtica, més enllà de la comprensió que necessita de l'estudi i de la perícia de l'obra, trobarem una guarició profunda i una il·luminació que la santa de Bingen va viure intensament com a dona, com a monja i com a sàvia i santa.

P. JORDI-A. PIQUÉ i COLLADO OSB
President del Pontificio Istituto Liturgico (Roma)

Prefaci

Hi ha un pont entre el temps i l'Eternitat;
i aquest pont és Atman, l'Esperit en l'home.
Ni el dia ni la nit travessen aquest pont,
ni la vellesa, ni la mort, ni el dolor.

Upanixad Txandogya, 8, 4, 1 (ca. 800 aC)

Enguany que es compleixen sis anys d'ençà que Hildegarda de Bingen (1098-1179) fou nomenada santa i doctora de l'Església pel papa Benet XVI, voldríem que aquest estudi sobre l'*Ordo Virtutum*, sens dubte el melodrama més destacat de l'edat mitjana, esdevingués un petit homenatge a la *magistra* benedictina, una figura excepcional que, estimada amb devoció des de sempre per un poble fidel, fou sovint, amb el transcurs dels segles, bandejada i silenciada per alguns sectors eclesiàstics i per un món acadèmic excessivament tancat.¹

El motiu d'aquest oblit i silenci, aparentment incompreensible, tal vegada caldria buscar-lo en el fet que el pensament d'Hildegarda, la visió que tenia de Déu, del món i de l'home, la seva llengua, extremament poètica, lírica i bíblica, i, sobretot, la seva música excepcional traspassen i superen en molts casos el llinar del coneixement humà per situar-se en l'àmbit de la percepció espiritual i mística més pura: Hildegarda veu, sent i experimenta el món amb els sentits espirituals interns, oberts a Déu, amb els ulls de l'ànima, com diria santa Teresa de Jesús. És precisament aquesta percepció el que l'abadessa benedictina ens regala en els seus escrits, mitjançant el text, però també la música, el llenguatge espiritual més idoni per a plasmar el transcendent, segons la mateixa Hildegarda.

Hildegarda de Bingen fou, per al seu temps, una dona avançada i valenta que gosà enfrontar-se amb papes i abats, de vasta cultura, molt prolífica en les lletres. L'*Ordo Virtutum* fou escrit segurament pels volts del 1151 i pot ser descrit com un melodrama espiritual al·legòric, estretament relacionat amb la vida

1. Quant al menysteniment que patí l'obra poètica d'Hildegarda, veg. P. Dronke (1986: 150-151, n. 2) i les pp. 80-81 d'aquest treball.

monàstica i, particularment, amb la integració de les oblates en la nova comunitat religiosa. Tanmateix, el seu missatge sobrepassa les fronteres monàstiques i esdevé universal pel que fa al contingut, perquè transcendeix els límits del temps i de l'espai, tal com veurem.

L'eix argumental d'aquest drama cantat ens descriu el camí que fressa una Ànima, pelegrina d'aquest món terrenal, per tal d'atènyer la salvació: s'hi descriuen els perills mundans que li surten a l'encontre (*Diabolus*) i les forces celestials (*Virtutes*) que poden dissuadir-la'n. Per a perfeccionar-se i purificar-se, l'Ànima té com a aliades les forces divines, les Virtuts, que, com a host celestial, li brinden en tot moment l'ajut necessari per a vèncer el Diable a través de la música i el cant.

Per a fortuna nostra, la tradició i el pas del temps han volgut preservar íntegrament aquest drama allegòric, d'una vàlua extraordinària: se'n conserva la notació musical originària en neumes, en un manuscrit coetani de l'època d'Hildegarda. Heus aquí la significació d'aquesta obra, escrita ara fa gairebé nou segles i conservada perfectament.

La música de l'*Ordo Virtutum* és florida en expressió, rica en imatges, brillant en bellesa. El text llatí que n'il·lustra el contingut és amarat de ressons bíblics, d'una espiritualitat profunda, d'una plasticitat molt viva, com les visions descrites en l'*Scivias*, l'obra més destacada d'Hildegarda: aquest drama tan antic és avui un text viu, que encara ens parla.

Entenem que, per a poder oferir una visió completa d'aquest melodrama espiritual, la música és inseparable del text. Encara més, considerem que, per a Hildegarda, la música és abans que el text: en l'*Ordo*, les Virtuts s'expressen en un llenguatge musical, similar al dels àngels, i emeten una vibració sonora perquè són éssers celestials fets de llum. Sense música, doncs, les Virtuts no poden expressar-se, ni tampoc poden ajudar, a través del cant, a purificar l'Ànima de les impureses d'aquest món.

La música, en aquest drama musical cantat, és el principal protagonista, car no és un mer ornament melòdic que acompanyi el text, ans, a parer nostre, cal entendre-la com una força catàrtica per a l'Ànima i per a qui la sent.

Esperem que el llibre que presentem susciti l'interès del lector i li permeti de copsar la bellesa lírica i mística, així com la força dramàtica i espiritual, que el text i la música de l'*Ordo Virtutum* desprenen encara avui: el vers i la melodia d'aquest drama tan antic, però, alhora, tan vigent, són com la «uiuens fons in igneo amore» de què ens parla Hildegarda.

Introducció

Aquest estudi voldria oferir una visió completa de l'*Ordo Virtutum* o l'*Orde de les Virtuts*, un drama espiritual cantat, escrit pels volts de l'any 1151 per l'abadessa mística renana Hildegarda de Bingen. El nostre objectiu, des de bon principi, fou de presentar aquesta obra en tota la seva complexitat: mitjançant una contextualització del melodrama, un estudi del contingut, de l'estructura, de la música, del text llatí i dels seus manuscrits, com també a través d'una edició crítica del text original i la seva traducció, per tal que el lector català pogués copsar la bellesa d'aquesta obra universal que, com veurem, és única en el seu context cultural, històric, artístic i espiritual. Un estudi exhaustiu i complet de l'*Ordo Virtutum*, que tingués presents tots aquests vessants, encara no s'havia publicat i era, en molts sentits, un desideratum acadèmic.

El punt de partida i un dels objectius principals d'aquest estudi ha estat, doncs, d'una banda, establir l'edició crítica del text llatí a partir d'un nou aparat crític, augmentat considerablement respecte de l'edició canònica de Peter Dronke (2007) gràcies a la incorporació de noves lectures; de l'altra, oferir, per primer cop en català, la traducció de l'*Ordo Virtutum*.

Aquests objectius inicials ens menaren a continuar la recerca entorn d'aquesta obra i a aprofundir en certs aspectes que encara no havien estat suficientment estudiats. És per aquest motiu que, a part de la tasca d'edició crítica, de caire més filològic, i d'oferir la traducció del text en llengua catalana, presentem també un estudi del drama que voldria ser transversal, incorporant-hi capítols que encara no havien estat tractats acadèmicament, com ara l'estudi de la versificació del text llatí (tenint present també la cadència musical de la frase), que, al nostre entendre, ofereix paral·lels molt propers als de l'antiga poesia hebrea bíblica; presentem una anàlisi lingüística de la llengua llatina de l'*Ordo*, tenint en compte les característiques del llatí medieval i el substrat germanòfon d'Hildegarda i del seu secretari Volmar, que l'ajudà a posar en escrit les seves obres en llatí; presentem també un estudi centrat en la música i la notació neumàtica que ens brinda el Riesencodex, explicant-ne les particularitats i subratllant-ne també el rol especial, expressiu i poètic, que

adopten les líquescents sonàntiques, així com el paper que té el quilisma com a element expressiu musical i dramàtic de primer ordre en aquesta obra hildegardiana.

Hem dividit aquesta monografia en quatre blocs principals. En el primer exposem una notícia biogràfica de la santa renana i de l'obra prolífica que va escriure; en el segon bloc elaborem un estudi de l'*Ordo Virtutum*, centrant-nos en el text, la seva representació, la llengua llatina, la versificació i les imatges bíbliques del drama, i també hi dediquem un subapartat als manuscrits que ens n'han transmès el text i la notació neumàtica, que fou prèvia a la gregoriana quadrada.

En el tercer bloc us oferim l'edició crítica del text llatí, comentada amb un nou aparat crític, considerablement augmentat respecte al de l'edició crítica canònica de Peter Dronke (2007), així com la traducció en llengua catalana, que presentem com a primícia, atès que l'*Ordo Virtutum* no s'havia traduït mai abans en la nostra llengua. El darrer bloc, el quart, clou l'estudi, amb les conclusions, un apèndix documental i una llista bibliogràfica de les obres emprades.

ESTUDI DE L'OBRA

Hildegarda de Bingen (1098-1179)

UNA VIDA CONSAGRADA A DÉU

La vida de la mística, escriptora i compositora Hildegarda de Bingen (Bermersheim, 1098 – Rupertsberg, Bingen, 1179) ens és coneguda gràcies al seu abundant epistolari i als llibres visionaris i científics que escrigué. També es conserva la *Vita Sanctae Hildegardis*, una hagiografia escrita pel monjo Theoderich d'Echternach ben poc després de la mort de l'abadessa (ca. 1180), en la qual trobem el nombre més significatiu de passatges biogràfics.¹

Hildegarda va néixer el 1098 a Bermersheim, una localitat de la regió del Rin, propera a la ciutat de Magúncia. Era la desena i darrera filla d'Hildebert

1. Pocs anys després de la mort de l'abadessa (1179), els abats d'Echternach i de Sant Eucari de Trèveris encarregaren a Theoderich, el *magister scholarum* d'Echternach, la redacció d'una *Vita*, segurament en vista del procés de canonització, iniciat per ells conjuntament amb les religioses de Rupertsberg. Per a la composició d'aquesta obra hagiogràfica, dividida en tres llibres, Theoderich es basà en un abundant material biogràfic: un *Libellus* (llibret) escrit pel segon secretari d'Hildegarda, Gottfried, durant la vida de l'abadessa, i les cartes i els testimonis de les religioses de Rupertsberg, així com un conjunt important de testimonis de les guaricions i els miracles realitzats per Hildegarda. Seguint el clàssic esquema hagiogràfic (*origo, virtutes et miracula*), Theoderich fa referència, en el primer llibre (basat en el *Libellus* de Gottfried suara mencionat), als orígens familiars i als primers anys de la vida d'Hildegarda. En el segon, esmenta les seves virtuts, particularment la humilitat, una virtut fonamental en la regla benedictina, així com la seva capacitat de consell i de decisió; a més a més, hi esmenta les visions i el do profètic d'Hildegarda, comparant-la amb les grans profetesses de l'Antic Testament, així com amb l'esposa del Càntic dels Càntics. En el tercer llibre es relaten els miracles d'Hildegarda i, en particular, la curació d'una dona de llinatge noble posseïda pels dimonis. Per a aquest objectiu, Theoderich transcriu el pensament d'Hildegarda sobre la possessió diabòlica i les fórmules d'exorcisme que seguia. La *Vita Sanctae Hildegardis* finalitza amb el relat de la mort d'Hildegarda i els prodigis vistos per les religioses del monestir de Rupertsberg la nit del 17 de setembre, dia de la seva mort (veg. M. E. Góngora 2003: 124).

von Bermersheim i de Mechtild.² Amb vuit anys d'edat, fou confiada a la comunitat femenina que depenia del monestir benedictí de Disibodenberg.³ L'abadessa Jutta von Sponheim (1092-1136) s'encarregà, com a *magistra*, de la instrucció de la nena, que a quinze anys prengué el vel. Amb Jutta, Hildegarda aprengué de lletra, fou iniciada en el cant i en els textos litúrgics i instruïda en la regla de sant Benet.⁴

Malgrat la instrucció rebuda, Hildegarda sabia, tanmateix, que el veritable coneixement li venia per inspiració divina: amb només tres anys, tal com relata en la seva *Vita* (lib. II, visió primera, lín. 45-55, ed. Klaes 1993), rebé la primera visió:⁵

[...] ac tercio etatis mee anno tantum lumen uidi, quod anima mea contremuit, sed pre infantia de his nichil proferre potui. In octauo autem anno meo in spiritualem conuersationem Deo oblata sum et usque in quintum decimum annum fui multa uidens et plura simpliciter loquens, ita quod et admirabantur, qui hec audierunt, unde uenirent et a quo essent. Tunc et ego in me ipsa admirata sum, quod cum infra [*sic!*] in anima hec uidi, exteriorem etiam uisum habui et quod hoc de nullo homine audiui, atque uisionem, quam in anima uidi, quantum potui celauí.⁶

2. M. Schrader (1936: 199-221) i A. Führkötter (1998: 31-54) sostingueren que el lloc natal d'Hildegarda havia de ser Bermersheim. Això no obstant, l'any 1997, J. Heinzelmann (1997: 7-88) proposà com a indret de naixença de la santa el llogaret de Niederhosenbach (a Hunsrück, proper a Kirn, província de Birkenfeld), basant-se en un document del monestir de Disibodenberg datat l'any 1112, on es menciona un tal Hildebert de Hosenbach, que podria haver estat identificat amb el pare d'Hildegarda. El debat acadèmic entorn del lloc de naixement d'Hildegarda, malgrat tot, encara continua obert.

3. Del monestir de Disibodenberg actualment només en resten ruïnes. Tota l'àrea del monestir, però, de pocs anys ençà, ha estat sotmesa a diferents campanyes d'excavacions arqueològiques.

4. La *Vita* ens parla de les nombroses malalties que Hildegarda patí durant la seva infantesa. Per a Hildegarda, la malaltia constituïa una via per a imitar i seguir Crist: la guarició del cos i la de l'ànima foren considerades per ella un senyal escatològic de la redempció de l'home a través de la gràcia de Crist i de l'Església.

5. A partir d'ara, oferim a peu de pàgina, immediatament després del text llatí, la nostra traducció catalana, feta a partir de l'original llatí, de les obres d'Hildegarda que citem.

6. «Als tres anys vaig veure una llum tan intensa que la meua ànima va estremir-se, però a causa de la meua curta edat no vaig poder explicar res de tot això. Amb vuit anys vaig ser entregada a Déu per a la vida espiritual i fins als quinze totes les coses que veia les explicava de manera molt senzilla, per la qual cosa els qui ho escoltaven restaven meravellats i em preguntaven d'on venien i de qui eren. A mi em sorprenia molt el fet que, mentre mirava dins del més